

UDC 811.161.2

DOI: 10.34671/SCH.SVB.2020.0401.0016

НАРОДНА ТЕЛЬМОГРАФІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

© 2020

ORCID: 0000-0002-8765-8475

Данилюк Оксана Клімівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри
філології та методики початкової освіти

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
(43000, Україна, м. Луцьк, проспект Волі, 13, e-mail: oxana.danyliuk@gmail.com)*

ResearcherID: AAE-3804-2019

ORCID: 0000-0002-4661-4302

Громко Тетяна Василівна, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка
(25006, Україна, Кропивницький, вул. Шевченка, 1, e-mail: gromkotv@gmail.com)*

Анотація. Народна тельмографічна термінологія – назви об'єктів, пов'язаних з болотом, болотистою місцевістю – як частина народної географічної термінології приваблює українських мовознавців, адже у ній відображено всі природні об'єкти: рельєф, водні об'єкти, рослинництво в їх народному баченні. З одного боку, цей географічний бік мовної картини світу відзначається значною розгалуженістю, самотністю лексичного фонду, а також певною структурною організацією; йому властиві будь-якого роду онимасіологічні і семасіологічні процеси, що протікають у сфері конкретної, денотативної лексики. Народні географічні терміни у порівнянні з іншими мовними пластами не відзначаються образністю або емоційно-експресивними засобами. Одна з найдавніших за походженням, народна географічна термінологія почасти залишає слід і в топонімії. До того ж, крім мовознавчих студій, дослідження народних географічних термінів може бути принагідним і для природничих, історичних, етнологічних наук тощо. З іншого боку, народні географічні терміни можуть поповнити склад наукової географічної термінології, адже вони детально представляють географічний об'єкт, у даному випадку «болото», природне явище тощо. Становлення, розвиток і функціонування народної тельмографічної термінології визначається рядом позамовних і власне мовних факторів, які перебувають у тісному взаємозв'язку. Системну організованість досліджуваної географічної лексики засвідчують різні внутрішньолінгвальні (динамічність семантики лексем, явища синонімії, антонімії, звуження чи розширення семантики номінації реалій) та позалінгвальні чинники (геоморфологічні, гідрографічні особливості території, історичні, соціально-економічні). Сфера функціонування, семантичні зрушення й особливості значення тельмографічних термінів впливають на ареальне закріплення народних географічних термінів. Ядром аналізованого лексичного класу є загальновідомі терміни, здебільшого праслов'янського походження, які відзначаються ширшими семантичними можливостями. В аналізованих ареалах народні географічні терміни на позначення болота представлені семантичними, фонетичними та граматичними варіантами та дериватами. Подальші дослідження лексем на позначення географічних об'єктів матимуть важливе значення не лише для мовознавчих студій, а й для природничих, історичних, етнологічних тощо.

Ключові слова: народна географічна термінологія, лексика, лексема, семантика, дериват, утворення, етимологія, діалект, центральноукраїнські говірки, волинські говірки, українська мова, слов'янські мови.

FOLK TELGOMOGRAPHIC TERMINOLOGY IN UKRAINIAN LANGUAGE

© 2020

Danyliuk Oksana Klimovna, candidate of Philology, Associate Professor of the Department
of Philology and Methodology of Primary Education

Lesia Ukrainka Eastern European National University

(43000, Ukraine, Lutsk, Volia avenue, 13, oxana.danyliuk@gmail.com)

Hromko Tetyana Vasiljevna, candidate of Philology, Associate Professor
of the Ukrainian Language Department

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

(25006, Ukraine, Kropivnitsky, street. Shevchenko, 1, e-mail: gromkotv@gmail.com)

Abstract. Folk thermographic terminology - the names of objects associated with the marsh, swampy terrain - as part of the national geographical terminology attracts Ukrainian linguists, because it reflects all the natural objects: relief, water bodies, vegetation in their folk. On the one hand, this geographical aspect of the linguistic picture of the world is marked by a considerable branching, the identity of the lexical fund, as well as by a certain structural organization; it is characterized by all kinds of onomasiological and semasiological processes occurring in the sphere of specific, denotative vocabulary. People's geographical terms are not marked with imagery or emotionally-expressive means in comparison with other language strata. One of the most ancient in origin, popular geographical terminology partly leaves a mark in toponymy. In addition, in addition to linguistic studies, the study of folk geographical terms may be useful for the natural, historical, ethnological sciences, etc. On the other hand, people's geographical terms are an inexhaustible source of replenishment of scientific terminology: scientists can introduce them into special literature, and the terms themselves accurately and substantively inform about the content and nuances of the geographical object "swamp", natural phenomenon, process. The formation, development and functioning of popular telmography terminology is determined by a number of non-linguistic and linguistic factors that are closely interrelated. The systematic organization of the studied geographical vocabulary is evidenced by various intra-lingual (dynamic semantics of lexemes, phenomena of synonymy, antonymy, narrowing or extension of the semantics of the nomination of realities) and extra-linguistic factors (geomorphological, hydrographic features of the territory, historical and historical features). The sphere of functioning, semantic shifts and peculiarities of the meaning of telmographic terms influence the areal fixation of the people's geographical terms. The core of the lexical class being analyzed is well-known terms, mostly of Slavic origin, which are marked by greater semantic capacity. In the analyzed areas, people's geographical terms for swamp designation are represented by semantic, phonetic and grammatical variants and derivatives. Further studies of tokens of geographic features will be important not only for linguistic studies, but also for natural, historical, ethnological and so on.

Keywords: folk geographical terminology, vocabulary, lexemes, semantics, derivative, formation, etymology, dialect,

НАРОДНАЯ ТЕЛМОГРАФИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

© 2020

Данилюк Оксана Климовна, кандидат филологических наук, доцент
кафедры филологии и методики начального образования
Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки
(43000, Украина, м. Луцк, проспект Воли, 13, e-mail: oxana.danyliuk@gmail.com)

Громко Татьяна Васильевна, кандидат филологических наук,
доцент кафедры украинского языка

Центральноукраинский государственный педагогический университет имени Владимира Винниченко
(25006, Украина, Кропивницкий, ул. Шевченко, 1, e-mail: gromkovt@gmail.com)

Аннотация. Народная телмографическая терминология – названия объектов, связанных с болотом, болотистой местностью – как часть народной географической терминологии привлекает украинских языковедов, ведь в ней отражены все природные объекты: рельеф, водные объекты, растительность в их народном видении. С одной стороны, эта географическая сторона языковой картины мира отмечается значительной разветвленностью, самобытностью лексического фонда, а также определенной структурной организацией; ей свойственны всякого рода ономастические и семасиологические процессы, протекающие в сфере конкретной, денотативной лексики. Народные географические термины по сравнению с другими языковыми пластами не отличаются образностью или эмоционально-экспрессивными средствами. Одна из древнейших по происхождению, народная географическая терминология отчасти оставляет след и в топонимике. К тому же, кроме языковедческих исследований, исследования народных географических терминов может быть нужна и для естественных, исторических, этнологических наук и тому подобное. С другой стороны, народные географические термины – это неисчерпаемый источник пополнения научной терминологии: ученые могут ввести их в специальную литературу, а сами термины точно и предметно информируют о содержании и нюансах географического объекта «болото», природного явления, процесса. Становление, развитие и функционирование народной телмографической терминологии определяется рядом внеязыковых и собственно языковых факторов, которые находятся в тесной взаимосвязи. Системную организованность исследуемой географической лексики свидетельствуют различные внутрилингвальные (динамичность семантики лексем, явления синонимы, антонимы, сужение или расширение семантики номинации реальных) и внешнелингвальные факторы (геоморфологические, гидрографические особенности территории, исторические, социально-экономические). Сфера функционирования, семантические сдвиги и особенности значения телмографических терминов влияют на ареальное закрепления народных географических терминов. Ядром анализируемого лексического класса является общеизвестные сроки, в основном праславянского происхождения, которые отличаются более широкими семантическими возможностями. В анализируемых ареалах народные географические термины для обозначения болота представлены семантическими, фонетическими и грамматическими вариантами и деривативами. Дальнейшие исследования лексем для обозначения географических объектов имеют важное значение не только для языковедческих исследований, но и для естественных, исторических, этнологических и тому подобное.

Ключевые слова: народная географическая терминология, лексика, лексема, семантика, дериват, образования, этимология, диалект, центральноукраинские говоры, волинские говоры, украинский язык, славянские языки.

ВВЕДЕНИЯ

Постановка проблеми у її загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними задачами. Питання дослідження народної телмографічної термінології в історії слов'янського мовознавства є не новим [1]. У народних географічних термінах відображено всі природні об'єкти: рельєф, водні об'єкти, рослинництво. Адаже географічний бік мовної картини світу відзначається значною розгалуженістю, самобутністю лексичного фонду, а також певною структурною організацією. Йому властиві будь-якого роду ономастологічні і семасіологічні процеси, що протікають у сфері конкретної, денотативної лексики. Народні географічні терміни у порівнянні з іншими мовними пластами не відзначаються образністю або емоційно-експресивними засобами. Одна з найдавніших за походженням, народна географічна термінологія почасти залишає слід і в топоніміці. До того ж, крім мовознавчих студій, дослідження народних географічних термінів може бути принагідним і для природничих, історичних, етнологічних наук тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких розглядалися аспекти цієї проблеми і на яких базується автор; виокремлення частин загальної проблеми, не розв'язаних раніше. Питання дослідження народної телмографічної термінології в історії слов'янського мовознавства є не новим. Так, наприклад, її етимологічному вивченню присвячена праця Л. В. Куркіної «Названия болот в славянских языках» [2]. Аналізом даної групи лексики на слов'янському фоні займалися В. М. Мокієнко [3], дослідники української народної географічної термінології (далі – ГТ) П. П. Чучка [4], М. І. Толстой [1], Є. О. Черепанова [5]. Останні з них – вже діалектні дослідження назв на позначення болота поліського

регіону України – знаходять нині своє продовження як спроба структурно-семантичного аналізу, етимології й ареального варіювання деяких лексем з семантикою «болото» на матеріалі західноукраїнських говорів у роботі М. М. Онишкевич «Географічні назви в говорах західного регіону УРСР» [6], а також у монографії одного з авторів статті – Т. В. Громко «Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини)» [7]. На сучасному етапі йде лише збір лексикографічного діалектного матеріалу, для прикладу, словники народної географічної термінології Є. О. Черепанової [8], О. К. Данилюк [9], Т. В. Громко, В. В. Лучика, Т. І. Поляруш [10] та лексикографічні матеріали Т. М. Марусенко [11], після завершення якого можливими будуть уже на рівні всього українського континууму, по-перше, всебічний структурно-семантичний аналіз лексем з семантикою «болото», по-друге, ареальне дослідження їх, по-третє, вивчення діалектних особливостей і т. ін. Усе це перекоонує в актуальності піднятого питання.

Обґрунтування актуальності дослідження. Попри те, що існує ряд робіт, у яких розглянуто народна географічна термінологія, тема нашої розвідки актуальна як її фрагмент, що репрезентує телмографічні терміни говірок Центральної України та Волині і виразно поповнює емпіричний матеріал українського діалектного фонду, а також ономастичного.

МЕТОДОЛОГІЯ

Формування цілей статті. Метою дослідження є структурно-семантичний аналіз лексичної групи «Болото» за матеріалами словників: О.К. Данилюк «Словник народних географічних термінів Волині» [9], Т.В. Громко, В. В. Лучика, Т. І. Поляруш «Словник на-

родних географічних термінів Кіровоградщини» [10].

Постановка завдань. Основними завданнями дослідження є порівняння народних географічних термінів двох регіонів на тлі загальноукраїнського мовного континууму.

Методи, методику та технології, що використовувалися. При підготовці публікації були використані загальнонаукові, спеціально-наукові та конкретно-наукові методи. Основними із застосованих методів є описовий та зіставний. Невід'ємними для таких робіт є етимологічні екскурси аналізованих лексичних одиниць.

РЕЗУЛЬТАТИ

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Болото – ділянка земної поверхні з надмірним зволоженням, на якій зростає специфічна вологолюбна рослинність, розвивається болотний тип ґрунтоутворення і, як правило, накопичується торф. Такий географічний об'єкт є типовим для Волинського Полісся, однак, у степовій зоні Центральної України це в основному невеликі низинні болота у долинах річок, зниженнях рельєфу з притаманними для цього типу боліт дримонологічними властивостями. Відтак у говірковому мовленні Волині і центральноукраїнського ареалу семантичне мікрополе «болото» відрізняється своєю специфікою. Релевантними визначені такі ознаки: 1. Ступінь заболоченості (великий, малий); 2. Розмір болота; 3. Ознака глибини; 4. Місце розміщення; 5. Наявність/відсутність рослинності; 6. Фізичні якості болота; 7. Характер болотного ґрунту.

Ядром цього семантичного мікрополя в говірках Волині є узагальнююча назва *болото*, яка є загальномовною, «грузьке місце, з надмірно зволеним ґрунтом, часто з стоячою водою та вологолюбною рослинністю» [12: 1, с. 215] має всеслов'янське поширення; < псл. **bolto* < і.-е. **bhel-/bhol-* «білий» [13: 1, с. 227; 14: 1, с. 190] і в досліджуваних говірках є найуживанішою. Зустрічаються також її фонетичні варіанти *балото*, *балто* та словотвірний – *заболоть* (пор. укр. діал. поліс. *заболоть* 'злегка заболочена низина', *заболоток*, *заболоття* і т. ін. «болото, мокра заболочена низина» [8, с. 77]). Лексема *болото* активна і як словотвірна база для словосполучень назв. Залежно від інших ознак – рослинності, фізико-геологічних характеристик тощо – описуваний географічний об'єкт (далі ГО) одержує інші, більш спеціальні назви або конкретизується епітетами: *мохове болото*, *торфове болото*. У системі народної географічної термінології *болото* може також мати значення «калюжа», «заболочена низина»; див. [6, с. 119] тощо.

Спорадично в обох ареалах вживається лексема *багно*; < псл. **bagъno*, **bagno*, що з тельмографічною семантикою відоме східно- і західнослов'янським мовам [14: 1, с. 102; 1, с. 154–159; 13: 1, с. 109] (пор. укр. літ. *багно* «1. Болотисте місце» [12: 1, с. 84], діал. тс. 8, с. 25 тощо). Серед дериватів від *багно* – *багнище*, *багнока* (пор. тс.: 15:1,18, але «збільшене до *багно*» [12: 1, с. 85]).

Не формує суцільного ареалу, а фіксується окремими вкрапленнями у різних частинах дослідженої території віддієслівний дериват *мочар* від кореня *мок-*(*моч-*); < псл. **mocii*, **moki*; з давнього тельмографічною семантикою [13: 3, с. 499; 14: 2, с. 640–641]. Ці похідні не завжди мають значення «болото», а іноді означають більш загальне поняття «низинне місце» (пор., напр., місц. *мочар* 'низина, залита водою', 'мокра заболочена низина', 'мокре місце між двома взгір'ями'). Однокореневі місцеві назви на позначення описуваного поняття *мочка*, *мочар*, *мочарі* мають паралелі в основному у західнослов'янських мовах [1, с. 150–152 з посиланням на 16], не фіксуються в поліських говорах, а поширені лише у південнозахідному регіоні України [6, с. 115].

Характерною особливістю лексем семантичного мікрополя «болото» є те, що значна частина з них віддієслівного походження.

Першу групу віддієслівних ГТ становлять назви болота, утворені за ознакою грузькості. Це цілий ряд термінів, давніх похідних від дієслова *трясти* (< псл. **tresiti*); фонетичні або словотворчі видозміни його вживаються майже в усіх слов'янських мовах [1, с. 176–177]. Досліджувані говірки подають такі утворення: *трясина*, *трясовина*, *трасовина*, *трясило*, *трясовиння*, *трясця* в говірках Центральної України. Найпродуктивніші ж на Волині утворення з суфіксами *ина*, *овина*: *трясина*, *трясовисько*, *трясуха*. Етимологізуючи ці лексеми, дослідники переважно вдаються до реконструкції псл. **trēsina*, **trēsovina* < **trēsti* [1, с. 175–176], пор.: укр. *трясіна* 'дуже грузьке болото, поросле яскраво-зеленою травою і мохом' [12: 10, с. 305], укр. діал. *трясіна* 'грузьке болото, де трясеться, колишеться земля', *трасовина* 'грузьке болото, де трясеться і колишеться земля' [17, с. 51].

Синонімічна назва описуваного поняття *драговина*, що походить від деривата *драгва* (< псл. **dreg* [14: 1, с. 545]), пов'язана з російським *дрягать* 'дергаться, судорожно битись' [1, с. 179]. У загальномовному значенні відоме в обох досліджуваних говорах, а також широко вживане у східнополіських [8, с. 72–73] і наддністрянських [6, с. 114], зокрема у формах *драговина*, *дриговина*, *драговина*, *драгвина*, *драглина*.

Продовжує ряд похідних з дієслівною основою ГТ *квашня*, *квашня*, що виникли на базі дієприкметника *квашений* за ознакою 'розкислий, такий що розклеївся'.

До давніх за походженням географічних термінів, імовірно, належить виявлений на Волині номен *вздохівина*, який, як і численні відповідники з інших слов'янських мов, робить можливою реконструкцію псл. **vъzdixъ(-a) + -ov-ina* [18, с. 317] (пор. споріднені поліські *здоховина*, *уздохавина*, *здоховина* [1, с. 184–185]). Це ж значення передає полісемантичний термін *вікна* < псл. **okъno* (див. вище). ГТ *гнєчавка*, походить від дієслова *гнітити*. Серед центральноукраїнських утворень: лексема *місиво*, мотивована дієсловом *місити*; *бовтанка* (< *бовтати*) також є найменуванням аналізованого семантичного типу.

Ознака грузькості, провалюваності пердається похідними від дієслів: *топити* – *топ*, *топило*, *топняк* (пор. укр. діал. поліс. *топ*, *топилице*, *топняк* і т.ін «тс.»; 8, с. 219–220); *в'язнути* – *в'язь* (пор. укр. діал. східнополіс. *в'язь* «мокра заболочена низина» [8, с. 54]); *грязнути* – *грязь* (можливе як синонім до *бруд*); *грузнути* – *грузина* (Кіровоградщина), *грузь* (Волинь) Данилюк, 30 (пор. сх.-поліс. *грузина* і т.ін. [8, с. 67]).

Дієслівна основа *плавати* послужила дериваційною базою для кількох лексем цього мікрополя: *плав* < псл. **plavъ* [18, с. 212]; пор.: укр. літ., діал. *плав* [15: 3, с. 190; 17, с. 52]; пол. *plawy* 'луг, що знаходиться в низині' [16, с. 115]; *плавникі*; *поплавок*, *поплав* 'русло річки', пол. *porlaw* 'низинний луг серед поля', 'заболочений луг' [16, с. 70]; *сплав*.

До відіменних ГТ належить найменування за характером болотного ґрунту, що подібний до глею, *глейце* (пор. укр. діал. поліс. *глей*, *глейка* «тс.»; 8, с. 58), до глини (у місцевому мовленні «замішана на воді глина» – *чавун*) – *чавуння*, а також *твань* і його словотвірний варіант *тванюка* (див. аналіз його на слов'янському фоні 1, с. 166–167; 14: 4, с. 31). Тут розглядаємо і подібного характеру асоціативні утворення: від прикметників *гнилий* – *гнилина*, *гнилиця*, *гнилуха*, *гнилушка*, *гниль* (пор. укр. діал. поліс. *гнилина*, *гнилиця* [8, с. 60–61] і від російського *жидкий*, *жидок* (< *жидеть* «тончать, разжижаться» [14: 2, с. 53]) – *жижа*.

Мікрогрупу географічних термінів з аналізованою семантикою становлять утворення від звуконаслідувальних слів: *джвакотиння* (*джвакотіти* < *джвакати* < *джвак*). (пор. укр. діал. наддніпрянське *джвакотня*; 19: 1, с. 266) і *чвакотиння* (< *чвакотіти* < *чвакати* < *чвак*).

Звертають на себе увагу тельмографічні терміни, в основі яких лежить номінація за рослинністю: *очеретняки*

(пор. укр. діал. поліс. *очеретняки* «болото, поросле очеретом, кушам» [8, с. 156]) та тваринним світом болота: *жабник, жабурунник* (останнє утворення правомірніше було б трактувати як похідне від *жабурун* - назва водорослів), *п'явошник* (пор. тс.; 8, с. 190).

У говірках Волині кілька термінів цієї лексико-семантичної групи постали на базі лексеми *кал* < псл. **kaľ* [20: 1, с. 123]: *кал, каламеха, калече, каліще, калнік, калота, калюга*; пор. укр. *кал* «бруд, болото, грязь» [12: IV, с. 73]. У Центральній Україні – *кал, калюка*. Похідні від *кал* зустрічаються в усіх слов'янських мовах [14: 2, с. 163] (пор. укр. літ. *кал* «бруд, болото, грязь» [12: 4, с. 73]).

Семему «болото» в досліджуваному ареалі передають також ГТ *калдобіна, куширі, тина* (пор. останнє з рос. *тина* < др. *тина* «тс.» [14: 4, с. 59]).

У лексико-семантичній групі, що описується, спостерігається регулярна співвіднесеність термінів - назв болота, що репрезентують сему «болото кольору іржі»: *іржа, іржа, гиржа, іржавка, ржавець та руда, руда-виця*. Етимологічно *іржа, ржа* (< псл. **rъđa*) пов'язується з *руда* [13: 2, с. 316], у свою чергу, *руда* (< **ruda*; пор. блр. *руда* «бруд» [14: 3, с. 513]); відомий більшості слов'янських мов з семантикою «колір окису заліза» [14: 3, с. 480; 12: 4, с. 45]. В. М. Мокієнко стверджує, що семема «червоний колір» була центральною для утворення термінів *руда, іржа* тощо і що це давня (слов'янська) продуктивна семантична модель [2] Л. Г. Невська відзначає, що в даному випадку залишається відкритим питання про можливий напрям семантичної деривації: від кольоропозначення до назви болота чи навпаки [20]. На українському ґрунті *іржа* набуває значення «2. Плівка бурого кольору на болоті. там, де вода містить залістисті породи» [12: 4, с. 45]. Зважаючи на останнє, аналізовані ГТ можна розглядати як назви, що виникли за характером болотного ґрунту назви. Волинські народні географічні терміни – утворення з коренем *руд*: *рудá, рудáвина, рудіця, рудáвиця; рудáчник*.

У деяких говірках з цим значенням зафіксовано утворення від інших коренів: *віжарки* < *вижарок* < *вижар* + суф. -ок; *відстійник* < *відстійний* + суф. -ик, пор. рос. *отстойник*; *застояне* < *застояний*.

До семантично-близьких можна віднести й утворення з коренем -мул- (< псл. *tuľ* (< **toul-*) *tuľ* [13: 3, с. 532]): *мулина, муляка, мулятина, замул*. Виключено, що при номінації тут бралась до уваги їх подібність до інших ГО («мул», «наноси мулу», «мул на дні річки»).

У говірках Шацького рну Волинської області в межах окресленого мікрополя виявлено локалізми: *грéца; ма́да* – етимологічно неясні [13: 3, с. 35]; можливо, з псл. **mada* [20: 17, с. 118]; пор. пол. *mada* «болото, грязь, мул» [16, с. 79].

Наступна група назв характеризує болото за розміром. Так, семема «велике болото» представлена в ГТ *болотище, болотюга, болотяка*. Аугментативного значення назвам описуваного ГО надають типові для цього явища суфікси -уґ(a)//-юґ(a), -ак(a)//-як(a) та локативний в українській мові суфікс -ищ(e), що має паралель з таким же значенням у сербсько-хорватській діалектній мові (пор.: *блатиште* «велике болото» [1, с. 149]).

Другий корелят семантичної опозиції «велике болото»: «невелике болото» також репрезентується лексемами, похідними від *болото*: *болітце, болотце*. Диференційна ознака «невеликий розмір» передається тут демінутивним суфіксом.

Семема «мохове болото» відбита у значенні ГТ *мох, моховик, моховище, моховка, моховник, мианник*; а також *мочар*. Основна група назв виникла в результаті переходу значення «болотна рослинність» «болото»: це утворення від *мох*, які репрезентують сему «мохове болото» (< псл. **moħ*, **moħ* [13: 3, с. 524]). Похідні з цим коренем мають загальнослов'янське значення «мох» [14: 2, с. 665], але, крім цього значення, словенське *mah*, польське похідні від *moh*, а також українські діалектні по-

ліські утворення виражають семему «болото» [1, с. 165; 8, с. 136–138]. Таке ж значення в досліджуваному ареалі мають ГТ *мох, моховик, моховище, моховка, моховник, мианник*. У Волинських говірках – *мох, мохівнік, мохняк, моховік, моховіння, моховище; мошаниниці*. Вузколокальна лексема *плавло* мотивована дієсловом *плавати*, пор. укр. *плавля* «болотистий луг» [15: 3, с. 190].

Актуалізовану сему репрезентує також лексема *мочар*, що, очевидно, є прикладом розширення семантики загальновідомого *мочар* «болото» [12: 4, с. 814], «грузина, низинне з підґрунтовою водою місце» [15: 2, с. 450]).

Семему «торф'яне болото» в центральноукраїнських говірках репрезентують лексеми *торфище, торфняк, торфовина, торфяник*, похідні від *торф*. Пор. *торфище* «поклади торфу; торфове болото» [12: 10, с. 210–211] і місцеве *торф* «поклади торфу». У волинських – утворення від *торф* з різними суфіксами: *торфовік, торфовіна, торфовище, торфовісько; торф'янік; торховісько* (пор.: укр. *торфовісько* «поклади торфу, торфове болото», *торфовище* «т.с.» [12: 10, с. 210], укр. *торф'янік* «поклади торфу, торфове болото» [12: 10, с. 211]; пол. *torfowisko* «торфовище» [16, с. 88]).

У говірках Волині цю семантику виражає регіоналізм *куповатець*, який доречно зіставляти з іменником *купа* < *куповатий* (*оват* зі значенням неповноти ознаки). А в центральноукраїнських говірках – *болотичка, болотничка* (< *болотний* [ГО] < *болото*).

Деякі з аналізованої групи лексем є багатозначними як у мікрополі «болото», так і в системі народної ГТ в цілому: *вікнина* (пор. «водна поверхня серед болота» і «ділянка водойми»), *топ* та похідне *топка* (пор. також місцеве *топка* «берег», «нижина»; поліс. *топилка, топ* «тс.» [8, с. 219–220]).

Мотивуюча ознака, що лягла в основу ГТ *про-валля* «болотна яма», – місце, де можна провалитись. Семантично близькими до нього є *западня* (пор. загальнономовне *западня*, а також діал. поліс. *западня* з семантикою «яма» [8, с. 82]) та *западина* (пор. діал. поліс. *западина* «яма у водоймі» [9, с. 38]). Однак останнє можна розглядати і як узагальнене позначення ями (пор. загальнономовне *западина* «яма»), включаючи його до ряду слів з семою *калюжа, калабатина, калдобіна*, що у місцевому мовленні мають також значення «яма з водою» і цим самим демонструють розширення семантики на частині центральноукраїнського регіону. М. І. Толстой на слов'янському матеріалі констатує активність моделі семантичного переходу «болото» «калюжа» «бруд» [1, сс. 149, 245].

Семему «водна поверхня серед болота» репрезентують утворення *вікно, дзеркало* мотивуються зовнішньою подібністю тельмографічного об'єкта до загальновідомих слів (до того ж, в досліджуваних говірках це полісемантичні ГТ). Ця ж мотивація лежить в основі одного із значень ГТ *плесо* (пор. місцеве *плесо* «чиста водна поверхня» і тс. [8, с. 168]). Протилежну ознаку до описуваної реалії – «мутність води» – передає назва *мутняк, жабурун, солонець*, яка відбиває наявність у воді відповідних речовин.

Утворення з коренем -вод- *вода, наводь* семантично прозорі: вода виділяється із загального болотного простору.

Репрезентантами семими «купина на болоті» у досліджуваних говірках, як і в сучасній українській мові та в українських діалектах, є лексема *купина* (пор. *купина* «зелень на купині, а також і сама купина» [15: 2, с. 327], «горбик на луці чи болоті, порослий травою» [12: 4, с. 402; 13: 3, с. 147]). Етимологічно виводиться від псл. **kopina*, **kopa* «куст, пучок, островок» [1, с. 118].

В основі інших найменувань купини – образні уявлення про її походження, внаслідок чого назва переноситься з іншого ГО. Так, очевидно, подібність до підвищень відображена у внутрішній структурі ГТ *горбики, кучки*, до того ж, з маркуючою ознакою «штучне утво-

рення» – болотний насип, болотна насип.

Сюди ж, щоправда, за подібністю до островів, відносно демінутивну назву купини на болоті *острівці* (пор. рос. діал., укр. діал. поліс. *островок* ‘суша на болоті’ [13: 3, с. 147; 1, с. 117]), а також болгаризм *зме* ‘купина на болоті’ (пор. місцеве *зме* ‘острів на річці’).

Зафіксовані на Волині утворення з коренем *горб* < псл. **gъrbъ* [13: 1, с. 563]: *горбісько*; *пагорбок*; *пагорб* (пор.: укр. *пагорб* ‘височина, часто з пологими схилами, пригір’ [12: 6, с. 10], укр. діал. *пагорб* ‘невеличке підвищення, гірка’ [17, с. 30]), *пагурок* (пор. пол. *pagórek* ‘горбок’ [16, с. 21]).

Семантично прозорим є мотив номінації *нарослі*. Це узагальнена назва описуваної реальності за наявністю рослинності. Центральноросійський ГТ *кушир* ‘купина на болоті’ – перенесення назви з назви рослини, що росте на болоті «роголиник, *Sagatophyllum demersum*» [14: 2, с. 439]; з аналізованою семантикою має паралелі в російській мові [13: 3, с. 170].

Кочка в аналізованому значенні має паралелі в українській діалектній та російській мовах: *кочка* «тс.» [13: 3, с. 66; 14: 2, с. 358]. Похідним є збірне *кочкарник* ‘купина на болоті’ (пор. *кочкарник* ‘болото з купиною’ [8, с. 108]).

Окреслену семантику в західнополіських говірках виражає полісемантичний термін *веретия* < псл. **vertъje* [1, с. 129–134], пор. ще рос. *веретия* ‘невелике витягнуте підвищення на низовині чи серед болота’, ‘високий берег, що починається від заплави річки’ [22, с. 59]. У межах цього мікрополя зафіксовано два локалізми з прозорою етимологією: *стовпнєць* < *стовп-єць*, *стовп* та *оденок* < *оденок*, корінь похідний від *дно*.

Основну групу назв дорога, стежка на болоті становлять загальномовні слова зі значенням «дорога (в загальному значенні)»: *дорога*, *стежка*, *стежина*, *тропа*, *тропка*, *тропінка* (пор. останні утворення з *тропа* [23: 4, с. 434]).

Репрезентантом семантичного переходу ‘мілина’ < ‘дорога, стежка на болоті’ виступає ГТ *брід* мотивований ознакою ‘місце, де можна перейти, перебрести’ (в даному випадку болото). Утворення *твердина*, *грунтовка*, *грейдер*, *грейдар*, *грейдарка* мотивовані характеристикою описуваного ГО за ґрунтом. Лексичний опозит попередніх ГТ *топняк*.

Сему ‘випалене місце на болоті’ в центральноукраїнських говірках репрезентує незначна кількість лексем: *вигір*; *кострище*; *палень*; *пролишина*; *пустище*, *пустота*; *торфняк*, *торфогорище*. Майже всі вони (інколи фонетично або словотвірно видозмінені) є полісемантичними в системі місцевої географічної термінології: мають також значення: «випалене місце в лісі», «випалене місце на лузі», «випалене місце на полі». Такими є утворення з коренями *гор-/гар-*: *вигір*; *пал-* – *палень* і похідні від прикметників *лисий* – *пролишина*; і *пустий* – *пустота*, *пустище*, а також ГТ *кострище*. Такою ж мотиваційною ознакою мотивовані ГТ *торфняк*, *торфогорище* в значенні «випалене місце на болоті» (пор. ‘торф’яне болото’).

Лексеми *болотисько*, *болотняк*, що передають сему ‘заболочене місце в лісі’, похідні від *болото*, а точніше від *болотний* (болотне місце). *Болотисько* ‘заболочене місце в лісі’ з локативним суфіксом *-иськ(о)* – вузьколокальний МГТ (пор. *болотисько* ‘місце, де раніше було болото’ [15: 1, с. 84]).

М. І. Толстой вказує на те, що утворення з суфіксом *-няк* служать у східнослов’янській ГТ найчастіше для позначення лісового простору, наводячи для прикладу *болотняк* ‘ліс, що росте на болоті’ [1, с. 147]. Центральноросійське утворення *болотняк* – ‘заболочене місце в лісі’ має змінену семантику при збереженні згаданих диференційних ознак ГО ‘заболоченість’ і ‘рослинність (ліс)’.

Сему ‘місце, де було болото’ репрезентують лексеми *болотисько*, *болотина*. Перше утворення типове для Научен вектор на Балканите. 2020. Т. 4. № 1(7)

української мови (пор. тс.; 11, с. 218; 15: 1, с. 84). Суфікс *-ин(а)* в українській мові має значення локативного, але з ознакою, що вказує на минулий стан [1, с. 149], тобто такого типу утворення репрезентують семему ‘колишнє місце’; у даному випадку семи ‘місце, де було болото’ (пор. *болотина* «висохле болото» [15: 1, с. 84]).

Порівняння отриманих результатів з результатами у інших дослідженнях. Проаналізовані назви становлять лише частину народної географічної термінології досліджуваного ареалу, але й вони свідчать про структурно-семантичне розмаїття місцевої географічної лексики. Арсенал діалектної та ономастичної лексики буде доповнений структурно-семантично проаналізованими утвореннями на позначення болота, що представлені в говірках Волині та Центральної України.

ВИСНОВКИ

Висновки дослідження. Становлення, розвиток і функціонування народної тельмографічної термінології визначається рядом позамовних і власне мовних факторів, які перебувають у тісному взаємозв’язку. Системно організовані досліджуваної географічної лексики засвідчують різні внутрішньолінгвальні (динамічність семантики лексем, явища синонімії, антонімії, звуження чи розширення семантики номінації реальності) та позалінгвальні чинники (геоморфологічні, гідрографічні особливості території, історичні, соціально-економічні).

Сфера функціонування, семантичні зрушення й особливості значення впливають на ареальне закріплення народних географічних термінів. Ядром аналізованого лексичного класу є загальновідомі терміни, здебільшого праслов’янського походження, які відзначаються ширшими семантичними можливостями. В аналізованих ареалах народні географічні терміни на позначення болота представлені семантичними, фонетичними та граматичними варіантами та дериватами.

Перспективи подальших досліджень цього напрямку. Подальші дослідження лексем на позначення географічних об’єктів матимуть важливе значення не лише для мовознавчих студій, а й для природничих, історичних, етнологічних тощо. Фіксація та наукова інтерпретація специфічних народних географічних термінів шляхом глибшого впровадження в мовну дійсність і максимального повного її опису вимагає зміни стратегій в напрямку маргінальності наук.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. Москва. 1969. 262 с.
2. Куркина Л.В. Названия болот в славянских языках. Этимология 1967. Москва. 1969. С. 124–144.
3. Мокиенко В.М. Семантические модели славянской тельмографической терминологии. Вопросы географии. Москва. 1970. Вып. 81. С. 71–77.
4. Чучка П.П. История становления украинской географической номенклатуры: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1979.
5. Черепанова Е.А. Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья: Дис. ... канд. филол. наук. Сумы, 1973.
6. Онищенко М.М. Географічні назви в говорах західного регіону УРСР. Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – Київ. 1991. С. 144–123.
7. Громко Т. В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини). Кіровоград. 2000. 170 с.
8. Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья : Словарь. Сумы. 1984. 274 с.
9. Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині. Луцьк. 2013. 148 с.
10. Громко Т. В., Лучик В. В., Поляруш Т. І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Київ–Кіровоград. 1999. 224 с.
11. Марусенко Т.А. Матеріали к словарю українських географических апеллятивов (названия рельефов). Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). Москва. 1968. С. 206–255.
12. Словник української мови: В 11-ти т. Київ. 1970–1980.
13. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. Київ. 1982–1988.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. Москва. 1986–1987. Т. 1–4.
15. Грінченко Б. Словарь української мови: В 4-х т. Київ. 1996–1997. Т. 1–4.
16. Nitsche P. Die geographische Terminologie des Polnischen. Köln-Graz: Böhlau. 1964. 339 s.
17. Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української

мови. (Правобережне Полісся). Київ. 1979. 313 с.

18. Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). Київ. 1998. 368 с.

19. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці: В 4-х т. Запоріжжя. 1992. Т. 1.

20. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Вып. 1–25. Москва. 1974–1998. Вып. 1–25.

21. Невская Л.Г. Балтийская географическая терминология (К семантической типологии). Москва. 1977. С. 98.

22. Полякова Е.Н. От 'арины' до 'яра': Народная географическая терминология Пермской области. Пермь: Кн. изд-во, 1988. 181 с.

23. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. Москва. 1990. Т. 1-4.